

İRADƏ ƏLİYEVƏ
ATU
Səməd Vurğun küç
iradaazeri@mail.ru

MÜASİR DİLÇİLİKDƏ SƏNƏT-PEŞƏ TERMINLƏRİNİN İNKİŞAF DINAMİKASI

Xülasə

Dili professional məqsədlərlə öyrənən və Azərbaycanın ali və orta məktəblərində Azərbaycan ədəbiyyatını tədris edən və ya tərcüməçi, filoloq kimi fəaliyyət göstərən ali ixtisas məktəblərinin məzunları mətnləri, o cümlədən formal və qeyri-formal xarakter daşıyan mətnləri, müasir və klassik ədəbiyyat nümunələrini dinləyib öz münasibətlərini, mövqeyini, fikir və ideyalarını bildirmək qabiliyyətinə yiyələnmişdirlər. Əksər hallarda ixtisası dil olan fakültələrdə dili professional məqsədlərlə öyrənən tələbələr xarici ədəbiyyat nümunələri olan və dünya ədəbiyyatının xəzinəsinə daxil edilmiş əsərlərlə tanış deyillər. Bəzən onlar həmin əsərlər haqqında heç bir məlumata malik deyil. Onu da xüsusilə qeyd etmək lazımdır ki, klassik ədəbiyyat nümunələrində personajların istifadə etdiyi nitq modelləri, bu gün istifadə edilən dildən əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənir. Müasir universitet tələbəsi təkcə bu və ya digər sahədə ixtisaslaşmış kadr kimi formalaşmamalıdır. O, həm də ünsiyyətə hazır olmalı və müxtəlif insanlarla ünsiyyət qurmaq, komanda tərkibində işləyə bilmək, ətrafdakılara motivasiya verə bilmək kimi tamamilə yeni sosial bacarıqlara yiyələnəlidir. Məhz bu baxımdan ədəbi xəzinə əlçatan olmalıdır. Qloballaşma prosesinin labüdlüyünü və bu prosesə inteqrasiyanın qaçılmaz olduğunu nəzərə alaraq, elm və təhsil sahələrinin qloballaşma proseslərinə adaptasiyası dildə onun təmin olunmasını şərtləndirən amillər sırasına daxil olmuşdur. İlk öncə ona görə ki, məhz bu sahələrdə təkcə yeni bilik və texnologiyalar deyil, həm də insanın fikirlərinin ifadəsinin bu və ya digər formalarının yeni mexanizm və üsulları da gündəmi zəbt edir.

Açar sözlər: peşə, danışıq, meyar, dil, söz

Zənginləşmə elə bir prosesdir ki, burada dilin lüğət tərkibinin diaxron mənzərəsi açılır, tarixi - mədəni inkişafın dildə faktlaşma üsulları meydana çıxır. Ona görə də dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsində əsas mənbə dilin daxili imkanlarıdır.

Məlumdur ki, dillərin leksikasının zənginləşməsi həm daxili imkanlardan, materiallardan, vasitələrdən və yollardan istifadə yolu ilə sözdüzəltmə hesabına, həm də dünyanın başqa dillərindən sözalma hesabına olur. Sözdüzəltmə və onun müxtəlif yollarının (sintetik, analitik, fonetik, leksik) mahiyyətini aydınlaşdırma və sənət-peşə terminlərinə nəzəri və praktiki qiymət onları daha da dərinlən öyrənmək üçün geniş imkanlar açır [1, s.82]. Dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsinin əsasında dildə olan sözlərin semantik mənasının genişlənməsi, söz yaradıcılığı üsulları, başqa dillərdən tərcümə prosesi (kalkaetmə), terminlər, alınmalar, neologizmlər, antroponimlər və s. durur.

Dil və onun daxili inkişaf qanunlarına cəmiyyətdə baş verən siyasi, ictimai dəyişiklik, elmi-texniki tərəqqi, iqtisadi-mədəni həyatda baş verən yeniləşmələr ciddi təsir göstərir. Dillər arasında əlaqələrin kökünü araşdırsaq görərik ki, bu tarix çox qədimdir. Belə ki, məntiqi təfəkkürün formalaşdığı vaxtdan, xalqlar arasında yaranan iqtisadi və hərbi əlaqələrin meydana gəldiyi dövrdən dillər arasında da müəyyən münasibətlər yaranmağa başlamışdır. Artıq çoxdan sübut olunmuşdur ki, dünyada heç bir dil təcrid edilmiş şəkildə inkişaf etmir. Xarici aləm daim ona təsir edir və onun müxtəlif sahələrində diqqət cəlb edən izlər buraxır.

Qeyd etmək lazımdır ki, dillərin qarşılıqlı əlaqə və münasibətləri hələ qədim zamanlardan mövcud olmuşdur. Dünyada başqa xalqlardan tam təcrid olunaraq yaşamış xalq təsəvvürə gətirmək çətinidir. Cəmiyyət yaranandan müxtəlif tayfa, qəbilə, xalq və millətlər həmişə bir-biri ilə təmasda olmuşdur. Bu təmasın forma və məzmunundan asılı olmayaraq, güclü etnik birləşmələr zəif etnik birləşmələri özünə tabe etmiş, müxtəlif xalqlar arasında müxtəlif əlaqələr yaratmışlar. Bütün bunların nəticəsində xalqlar, onların dilləri qaynayıb-qarışmış, bir-birinə qarşılıqlı təsir və bir-birindən sözləmə prosesləri baş vermişdir. Ona görə də xalqların həyatında dil əlaqələrinin rolu inkaredilməz dərəcədə böyükdür. Dil əlaqələrini xalqlar və millətlər arasındakı digər əlaqələrdən ayırmaq mümkün deyil.

Ümumişlək sözlərin semantikasında baş verən dəyişmələr əsasında onların, yəni ümumişlək sözlərin terminə çevrilməsinin ən məhsuldar dövrü yeni terminoloji sistemin yaranması dövrünə təsadüf edir.

Dilin daxili imkanları əsasında bu dilin söz yaradıcılığı üsulları ilə müəyyən anlayışın ifadəsi üçün müvafiq termin yaratmaq mümkün olmadıqda başqa dildən həmin anlayışı ifadə edən termin hazır şəkildə alınıb işlədilir[6, s.109].

Terminlər bütün dillərdə vardır. Onların bir qismi mənşəyindən asılı olmayaraq bütün dillərin sahə terminologiyalarında eyni şəkildə işlənir. Belə terminlər internasional və ya beynəlmiləl terminlər kimi də qruplaşdırılır. Terminlərdə qeyd olunan cəhət daha yüksək səviyyədədir. Bunun nəticəsidir ki, terminlərə daha çox rast gəlinir.

Beynəlmiləl sənət-peşə terminlərinin böyük bir qismi heç bir müasir dillə bağlı deyildir, əsasən yunan və latın dillərinə məxsus elementlərin birləşməsindən əmələ gəlmişdir. Hər hansı bir sözün geniş şəkildə işlədilməsi, bir dildən başqasına keçməsi və nəhayət beynəlmiləl terminə çevrilməsi onun ifadə etdiyi anlayışla, hadisə və proseslə əlaqədardır. Elmi-texniki nailiyyətlər artıqca zərurətdən doğan məfhumlar və anlayışları ifadə edən sözlərin beynəlmiləl terminlərə çevrilməsi prosesi də sürətlənir.

Müasir Azərbaycan dilində terminlərin sayı getdikcə artır, bu sahənin terminoloji bazası sürətlə zənginləşir. Vaxtilə dildə ümumişlək xarakter daşıyan yüzlərlə ümumişlək söz terminləşməyə doğru inkişaf etmiş, ən qədim dövrlərdən bəri termin yaratmaq xüsusiyyətlərini qoruyub saxlamışdır.

Müasir dövrdə terminologiyada gedən prosesləri səciyyələndirən əsas cəhətlərdən biri beynəlmiləl terminlərin sayının sürətlə artmasıdır.

Beləliklə, Azərbaycan dilində termin yaradıcılığı həm dilin daxili imkanları, həm də alınmalar hesabına yaranır.

Bütün dünya dillərində olduğu kimi müasir Azərbaycan dilinin də lüğət tərkibinin inkişafında və zənginləşməsində dilin daxili imkanları ilə bərabər alınma sözlərin də çox önəmli rolu olmuşdur. Tarixin müxtəlif mərhələlərində türk dilləri digər dillərdən söz almışdır. “İctimai-siyasi, iqtisadi şəraitdən asılı olaraq alınma terminlər bəzən xüsusi dalğa ilə özünün göstərmiş, bəzən geri çəkilərək müəyyən zaman kəsiyində yaxşı mənada qısqanclıqla qarşılanmışdır” [2, s. 6].

İctimai, siyasi məqamlardan asılı olaraq türk dillərinin bir qismi kimi, Azərbaycan dili də uzun müddət ərəb, fars alınmalarına, rus imperiyası dövründə rus dilindən və onun vasitəsilə Qərbi Avropa dillərindən alınma sənət-peşə terminlərinə məruz qalmışlarsa, bir qismi çin, bir qismi monqol və digər dillərin təsirinə məruz qalmışdır. Bəzən bu alınmalar həddini aşmış, bəzən isə dilimizin zənginləşməsində müsbət rol oynamışdır.

Bildiyimiz kimi, alınma sözlərsiz heç bir dil mövcud deyil. O cümlədən, türk dilləri tarixən türk xalqları başqa xalqlarla ictimai-siyasi əlaqədə olmuş, onlar arsında sıx mədəni, iqtisadi, dini münasibətlər yaranmışdır. Alınma leksikanın türk dillərində işlənmə dinamikasını

izlədikdə görürük ki, bu sözlərin türk dillərinə keçməsi müxtəlif mərhələlərə bölünür. "... alınma leksika vasitəsilə bir xalq digər xalqı yaxından tanıya bilir" [4, s. 503].

Bu mənada sənət-peşə terminləri də qarşılıqlı şəkildə dillərə daxil olmuşdur.

Sənət- peşə termini dedikdə kollektivin həmin sahəyə dair işlətdikləri sözlər nəzərdə tutulur. Məsələn:

Xalçaçılıq (əriş, rağac, künuyə) ;

Bənnalıq (tamasa, nimə, çərəkə);

Dülgərlik (küşdərə, sürahi, kal);

Misgərlik, qalayçılıq (aderak, hədrək, zindan);

Məstçilik (vərəsa, qulavva, gözək, xul) və s.

Qeyd edək ki, sənət-peşə terminləri müxtəlif cür qruplaşdırılır:

Toxuculuq;

Dulusçuluq;

Misgərlik;

Xalçaçılıq;

Heyvandarlıq və s.

Sözalan dildə həmin sözə ehtiyac olduqda alınmış sənət-peşə termininin istifadəsinə üstünlük verilir. Məsələn, diler (diler) "öz adından vasitəçilik fəaliyyəti göstərən fiziki şəxs və ya şirkət"; broker (broker) "alqı-satqı işlərinin görülməsi zamanı birja adından və ya müstəqil şəkildə müştərinin hesabına vasitəçilik edən ticarət yaxud maliyyə agenti" və s.

Dilin termin almasına təkan verən və mane olan bir sıra səbəblər mövcuddur.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, alınma terminə müraciət zamanı intralinqvistik və ekstralinqvistik səbəblər işə qoşulur.

Intralinqvistik amillərə dilin daxilində baş verən hadisələr aid edilir.

Ekstralinqvistik səbəblərdən bəhs edərkən siyasi, iqtisadi, sosial, mədəni sahələrə dair dil əlaqələrinin adlarını çəkməyə bilmərik. Ekstralinqvistik amillər cərgəsində psixoloji, estetik və s. məsələlər olduğu kimi, terminin yaranması prosesində əhəmiyyətli rol oynayan tarixi şərait, dini mənsubluq, ölkənin siyasi vəziyyəti kimi şərtlər də az deyildir. Alınma terminlərin də dildaxili və dilxarici səbəblərini ayırmaq çətin olsa da, bunları müəyyənləşdirmək mümkündür. Bu proseslərə nəinki hər hansı konkret dilin leksik-semantik qabığına, eləcə də, hər hansı bir dil arealında rast gəlmək mümkündür. Bu terminlər müxtəlif konkret dillər və ya dil arealı arasında inteqrasiyalara məruz qalaraq dəyişikliklər fonunda inkişaf etmişdir. İngilis dilinin ümumi fondu bu baxımdan maraqlıdır.

Inteqrasiyaların nəticəsində leksik-semantik qabıqda ümumilik, ortaqlıq yaranmışdır. Bəzi terminlərdə yaranan dəyişikliklərə baxmayaraq, qədim kök leksik qatda bu və ya digər formada qorunmuşdur. Eyni zamanda, semantik sistemdəki dil amilləri sayəsində diferensiasiya da baş vermişdir.

Beləliklə, dillərin leksikasında mövcud olan sözlər iki istiqamətdə inkişaf etmişdir ki, bunlara inteqrasiya olunan sözlər və diferensiasiyalan sözlər aid edirlər.

Dilin leksikasında inteqrasiya olunan sözlər əsasən gündəlik həyat tərzini və təsərrüfatla bağlı yaranan sözlərdir. Məhz bu baxımdan terminlərlə bağlı semantik sistemdə baş verən diferensiasiyalanmanın tarixini öyrənmək vacib sayılır.

Bu dildə müxtəlif dillərdən alınma terminlər dilin ümumişlək sözləri səviyyəsində də çoxdur. Terminlərdə qeyd olunan cəhət də daha yüksək səviyyədədir. Vaxtilə dildə ümumişlək xarakter daşıyan yüzlərlə ümumişlək söz terminləşməyə doğru inkişaf etmiş, orta əsrlərdə də termin yaratmaq xüsusiyyətlərini qoruyub saxlamışdır.

Sahə terminləri işlədilər cümləyə nəzər salmaq:

Aspirant... Memarlıq və İncəsənət İnstitutunda... Xalq dekorativ tətbiqi sənətlər şöbəsi...

Burada “aspirant, memarlıq, incəsənət, dekorativ” sözləri hər biri sənət-peşə və sahə terminlərinə aid edilir.

Termin problemi ilə bağlı hər cür məsələnin şərhində aydınlıq o zaman mümkündür ki, dildə bu və ya digər sənət-peşə terminlərinin yaranmasını gerçəkləşdirən bütün amillər nəzərə alınsın.

Bu amillər aşağıdakılardır:

Təcrübə;

Linqvistik texnika;

İnsan psixologiyası və ayrıca fərdin rolu;

Cəmiyyətin rolu;

Xarici şəraitin təsviri;

Adlandırma və dil sistemi;

Dilin, təfəkkürün real gerçəkliklə qarşılıqlı münasibəti[4,s.147].

Doğurdan da, göstərilən bütün amillər nəzərə alındıqda, bir halda sözün mənasında qismən dəyişmənin baş verməsi nəticəsində adlandırmanın gerçəkləşməsi, başqa halda yeni anlayışa ad vermək tələbinin yerinə yetirilməsi, üçüncü halda obrazlılıq, daha geniş təyinetmə məqsədilə məfhuma yeni əlavə adın verilməsi və s. ilə üzləşməni aydın görmək mümkündür.

Dilçilikdə peşə-sənət terminlərinin semantik təkamülü, məna diferensiallaşması, semantik inkişafın səbəbləri və istiqamətləri haqqında ziddiyyətli fikirlər vardır. D. S. Lotte yazır: ”Adi söz sənət-peşə termininə çevrilərkən terminlər sistemində müəyyən məna kəsb edir[5, s. 34]. M. Qasımov sənət-peşə terminlərinin semantik baxımdan inkişafı prosesində üç əsas mərhələni qeyd edir:

Adi məişət sözlərinin sənət-peşə termininə çevrilməsi;

Sənət-peşə terminlərinin mənasının xüsusiləşməsi;

Sənət-peşə terminlərinin genişlənməsi [2, s.20].

S. Sadıqova isə semantik üsulla yaranan iki prosesin müşahidə olunduğunu qeyd edir:

1. Ümumişlək məna daşıyan sözün məna cəhətdən genişlənilib sənət-peşə termini mənası ifadə etməsi;

2. Sənət-peşə terminlərinin özünün semantik cəhətdən genişlənilib daha yeni məna kəsb etməsi[2,s.300]. Bu baxımdan, sənət-peşə terminologiyasının müqayisəli-tarixi istiqamətdə məna dəyişmələrinin öyrənilməsi yeni dil faktlarının aşkarlanmasına səbəb olur. Ən qədim söz qrupuna daxil olan peşə, sənət terminlərinin leksik-semantik inkişafın izlənilməsi dilin lüğət fondunun formalaşma mərhələlərini müəyyənləşdirməyə imkan yaradır. Terminlər qədim leksik lay kimi dilin əsas söz bazasını təmsil edir. Onlar özünəməxsus linqvistik xüsusiyyətlərinə görə digər söz qruplarından fərqlənir. Təbii ki, peşə, sənət terminlərinin semantik inkişafının öyrənilməsi dillərinin lüğət tərkibinin öyrənilməsi üçün də zəruridir.

Burada fonetik və qrammatik fərqlərə nisbətən, daha çox leksik-semantik fərqlər müşahidə olunur. Müxtəlif inkişaf mərhələlərində leksik-semantik sistemlərdə baş verən dəyişikliklər nəticəsində onların lüğət tərkibində semantik diferensiallaşma yaranmışdır.

Sənət-peşə terminləri müasir Azərbaycan dilinin bədii üslubunu zənginləşdirir. Dilçilikdə bu vahidlər daim inkişafdadır.

Qeyd edək ki, bəzi sənət-peşə terminləri adlara çevrilmişdir. Məsələn, Ovçu, Dəmirçi, Alim və s. Beləliklə, sənət-peşə terminlərinin bədii əsərlərdə cümlə tərkibinə daxil edilməsi, cümlənin məzmun səviyyəsinin kommunikativ dolum baxımından zəruri genişlənməsini nəzərdə tutur. Onlar arasında vergül və ya nöqtə, bağlayıcı olması təbii danışmada müvafiq intonasiyalarda verilməsi məsələni prinsipial şəkildə dəyişə bilər.

Eyni zamanda sənət-peşə adlarının başqa bir predmetə və ya şəxs adlarına köçürülməsi bu terminlərin üslubi keyfiyyətlərini artırır. Beləliklə, onları məcazlara yaxınlaşdırır.

Yuxarıda verilmiş misallardan bunlar aydın nəzərə çarpır. Sənət-peşə terminləri həm dilimizin daxili imkanları hesabına, həm də alınmalar hesabına meydana gəlir. Məsələn: kargüzar sözü. Bu söz fars mənşəlidir. Qeyd edək ki, müasir Azərbaycan dilində bu terminlər cümlənin müxtəlif mövqelərində gələ bilər. Müasir Azərbaycan dilində sözügedən terminlər cümlədə müəyyən məna ifadə etmə xüsusiyyəti ilə diqqəti cəlb edir.

Gizirin şəklini gətirdilər. Alıb baxdım [8,s.96].

Yuxarıdakı cümlələrdə “gizir” sözü peşə adlarının xüsusi ismə çevrilməsi ilə meydana gəlmişdir.

Bədii əsərlərdə də cümlələr arasında məntiqi-qrammatik cəhətdən maraq doğurarı heç bir uzlaşma baş vermədən, hərəsi öz mövqeyinə xidmət edən sənət- peşə terminlərinə rast gəlmək olar.

“EOKA - çılar ya polis paltarında, ya da sivil paltarda yolda dayanıb yolu kəsirlər”[8,s.11].

“EOKA” -çılar sözü burada termin olaraq işlədilmişdir.

Hər hansı bir dil materialına nəzər salsaq orada müəyyən qədər peşə, sahə terminlərinin işləndiyini görürük.

Müasir ingilis dilində bu sözlər cümlə konturunda xüsusi əlamətlərlə seçilir. Bu sözlər müəyyən bir sintaktik vəzifə daşıyırlar.

“Kişi qanrılıb bir xeyli aralıda gəzişən aqronoma başı ilə işarə elədi” [8,s.229].

Bu cümlədə isə “kişi” sözü həm cins kateqoriyası, həm də kişilik simvolu mənasını verir. Bu zaman bu isimlər bir məna bütövlüyü yaradırlar. “Aqronom” sözü sənət-peşə bildirir.

Sənət-peşə terminləri müxtəlif situativ vəziyyətlərdə işlədilərək mühüm yer tutur. Bununla belə, hansı üzvə aid olursa, o üzvün də vəzifəsini daşıyır. Bəzən ara cümlələrlə sənət-peşə terminlərini eyni qrupda izah edərək bir sintaktik kateqoriyada birləşdirirlər.

Qeyri -sərbəst əlavə olaraq bu terminlər əvvəl gəlir və qohumluq, rütbə, sənət, peşə, titul və s. bildiren sözlərdən ibarət olur. Bəzən sənət-peşə bildiren qeyri - sərbəst əlavə aid olduğu sözdən sonra da dura bilər.

Ədəbiyyat

Abdullayev K. Azərbaycan dilinin sintaksisinin nəzəri problemləri. Bakı: Maarif, 1999, 281 s.

Qasımov M. Azərbaycan terminologiyası. Bakı: Mütərcim, 2007, 192 s.

Sadıqova S. Azərbaycan dilinin terminologiyası. Bakı: Elm 2011, 380 s.

Арнольд.В. Стилистика современного английского языка. М. 1990. 500 с.

Лотте Д. Основы построения научно-технической терминологии. Изд-во, АН СССР, М., 1961, 158 с.

Ewer, J.R. Hughes-Davies, E. “Further notes on Developing an English Programme for Students of Science and Technology” in Swalls (ed., 1985), pp.34-45

Çəmənəminli Y .V. Ayrılıq axşamı, Bakı: Gənclik, 1971, 100 s.

Məlikzadə İ. Gümüşgöl əfsanəsi. Bakı: Yazıçı, 1989, 584 s.

I.Aliyeva

The dynamic development terms of profession in modern Linguistics Summary

The article deals with the semantical-structural characteristics of the terminology of denoting professions in Azerbaijani languages. While analyzing great attention was given to the facts taken from the linguistic literature. One of the important goals of the article is to

detect and find out the characteristics of this terms. The author emphasizes the role of this words. Since its emergence these words and expressions caught the attention and new researches appeared. It is noted that this gives us more power to understand the process clearly and use the language more competently. The analysis shows that these components are interrelated. They are interact and complement each other in the process of speech continuum. Today the main goal of teaching and learning foreign languages in the global world is developing language learners' ability to use the target language for communication.

The main aim of State program is to form a unique national education by means of ICT and provide qualitative educative opportunity in order to integrate into worldwide education system. The process of teaching languages should be based on the communicative – functional approach to teaching languages. The author tries to detect and describe the ways on this problem. The whole process of teaching speech should be goal-oriented systematic. The article deals with the developing communicative competence in language faculties and working out effective ways of listening skills. One of the main goals of language learning is to acquire the ability to communicate effectively. This article deals with the teaching in linguistics. The author emphasizes the role of it, referring to the works of scientist that have been researched in this field of linguistics. She emphasizes that since its emergence. This caught the attention of linguistics and new researches appeared.

Key words: profession, speaking, criteria, language, word

И.Алиева

Динамика развития профессиональных терминов в современной лингвистике
Резюме

Статья посвящена структурно- семантической характеристике профессиональных терминов в Азербайджанском языке. В анализе большое внимание обращено на факты, полученные из лингвистической литературы. Автор пытается раскрыть характеристику этих слов, ссылается на работы ученых, исследовавших профессиональные термины, а также подчеркивает ее важность. Отмечается, что это дает возможность охарактеризовать смысл текстов, а также использовать язык в еще более разнообразном колорите. Анализ показывает, что эти компоненты взаимосвязаны. Они в процессе формирования взаимодействуют и дополняют друг друга. В данной статье рассматриваются вопросы обучения устной речи в условиях языкового вуза. Здесь говорится о необходимости внесения радикальных изменений в существующую систему обучения устной речи. Процесс обучения языку в целом и процесс обучения устной речи должен базироваться на коммуникативно - функциональном принципе. Обучение устной речи должно носить целенаправленный, системный, поэтапный характер, что будет содействовать повышению эффективности данного процесса. Одной из основных целей изучения языка является овладение умением эффективно общаться на изучаемом языке.

Ключевые слова: профессия, разговор, критерий, язык, слова

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 21.06.2019

Çapa qəbul olunma tarixi: 26.07.2019

Filologiya elmləri doktoru, professor Natavan Hacıyeva tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur.